

In deze rubriek worden zowel methodologieboeken besproken als onderzoeksrapportages, bij voorkeur van Nederlandstalige auteurs. Auteurs krijgen de gelegenheid om op de recensie te reageren. Op de website www.kwalon.nl worden regelmatig boeken ter recensie aangeboden. Wie een boek wil bespreken (al dan niet uit dat aanbod) kan zich richten tot redacteur Friso Coumou: friso@coumou.eu.

De Factorenboom

Hilde Ham

Schipper, W.A. *Een boom met wrange vruchten. De ontwikkeling van een observatieprotocol voor het onderzoeken van situaties rond zelfverwondend gedrag*. Boxmeer: Grafischoth, 2005, 224 pagina's, ISBN 9070336596, € 17,50 (inclusief verzendkosten, te bestellen via wim.schipper@hetkloosterhuis.nl).

Schipper heeft zich langdurig verdiept in zelfverwondend gedrag bij mensen met een verstandelijke beperking (in een pilotstudy van 1987-1989 spreekt hij nog over (diep)zwakzinnigen). Een onderwerp dat voor familieleden en menig hulpverlener nogal beladen is. Want wie kan het aanzien dat iemand zichzelf blind slaat, tot bloedens toe met balpenen in zijn neus peutert, gaten in zijn hoofd bonkt of lippen en vingers afbijt. Veel mensen uit de dagelijkse zorgpraktijk zullen aanvankelijk ambivalent reageren op het protocol. Enerzijds zullen ze staan te juichen over dit degelijke, explorerende, praktijkgerichte onderzoek, dat hun uiteindelijk handvatten probeert te geven in de dagelijkse verzorging en in pogingen om het zelfverwondend gedrag te reduceren. Anderzijds confronteert en dwingt het hen om nog gericht en systematischer naar het zelfverwondende gedrag te kijken.

De situatiecontext staat centraal

Het woord situatiecontext, dat Schipper consequent gebruikt, lijkt een tautologie. Het gaat om een situatie waarin het zelfverwondende gedrag plaatsvindt, met andere woorden om de context. Vanwaar de keuze voor dit woordgebruik?

In hoofdstuk 1 staan, zoals ik verwachtte, definities, prevalentie, verklaringsmodellen en theorieën omtrent zelfverwondend gedrag. In de definitie van zelfverwondend gedrag gebruikt Schipper een dubbele ontkenning: 'Zelfverwondend gedrag is het niet onopzettelijk, op grond van welke bewuste of onbewuste motivatie dan ook, toebrengen van lichamelijk letsel of pijn aan zichzelf.' Wordt er met niet onopzettelijk opzettelijk bedoeld? Het gebruik van dubbele ontkenningen in een definitie verdient taalkundig geen schoonheidsprijs.

Ten aanzien van de vele stromingen, theorieën, verklaringsmodellen en onderzoeken is Schippers grootste bezwaar, dat de oorzaken van zelfverwondend gedrag veelal binnen de cliënt worden gezocht. De situatiecontext wordt volgens hem buiten beschouwing

gelaten of als een vaststaand gegeven beschouwd. Volgens mij gaat het hier echter meer om nuanceverschillen in doelen en accenten. Externe factoren worden immers wel degelijk gesignaleerd door theoretici en onderzoekers, zoals Schipper zelf al schrijft, maar slechts zéér summier en nauwelijks expliciet. Vanuit een biologisch-psychiatrisch model kunnen onwillekeurige (spastische) bewegingen die (toevallig) zelfverwondend zijn, door sociale beïnvloeding (reacties en bekrachtiging van anderen) tot opzettelijk gedrag gemaakt worden. Ook Heijkoop (1978) en Cohn (1979) nemen de interacties tussen groepsleiding en cliënten mee in hun onderzoeken. Verder noemen King e.a. (1978) organisatorische onbestendigheid en personeelsverloop als verklarende factoren en beschrijft Schwartz (1967) gedragspatronen als het resultaat van configuraties: stabilisering van een samenspel tussen het gedragspatroon van een patiënt en de respons van een hulpverlener. Het is dus niet zo dat andere auteurs volledig aan de situatiecontext voorbijgaan. Wel legt Schipper in zijn kleinschalig onderzoek het accent wat nadrukkelijker dan anderen op de situatiecontext, situatietekenen en situatiefactoren. Deze laatste staan in een Factorenboom afgebeeld (p. 51). De na observaties geïdentificeerde factoren hangen op een of andere wijze samen met zelfverwondend gedrag. De titel van het boek verwijst naar de Factorenboom, die wrange vruchten oplevert.

Het Symbolisch Interactionisme

De sociologische insteek waarvoor Schipper kiest, borduurt voort op het Symbolisch Interactionisme. Dit heeft de nodige consequenties voor methodologische principes:

1. de gehanteerde symbolen en betekenisgeving en het concrete gedrag moeten bestudeerd worden;
2. het direct betrekken en onderzoeken van de leefomgeving;
3. een zo open mogelijke houding van de onderzoeker;
4. *role-taking* door de onderzoeker;
5. een voorkeur voor participerende observatie.

Role-taking houdt in dat de kwalitatief onderzoeker de wereld van de Ander moet kunnen bezien vanuit het perspectief van die Ander. Maar is het überhaupt mogelijk om als observator/onderzoeker de rol van een ernstig tot zeer ernstig verstandelijk gehandicapte persoon aan te nemen? Is het in dit onderzoek nuttig en noodzakelijk om aan *role-taking* te doen? In hoeverre kunnen wij van binnenuit deze doelgroep met zeer moeilijk verstaanbaar gedrag begrijpen? Het blijven slechts pogingen en reconstructies, zoals Schipper zelf ook later in zijn onderzoek aangeeft.

Het participeren observeren dekt de lading niet. Het gaat in dit onderzoek niet om participeren observeren door langdurige deelname aan de dagelijkse activiteiten van onderzochten, doch om afstandelijke observatie (*non-participant observation*): een directe vorm van waarneming van gedrag waarbij de onderzoeker zich niet als actief groepslid opstelt (Hutjes en Van Buuren, 1996, p. 209). Bovendien is de geobserveerde tijd niet langdurig, doch varieert van slechts 2.45 tot 23.10 uren. Verder schrijft Schipper dat de observator zich zo passief en terughoudend mogelijk opstelt. In diverse bijlagen zijn allerlei voorbeelden te vinden van de gebruikte formulieren: observatieformulieren met

veldaantekeningen, observatietijdenoverzichten, gedragsmetingschema's voor dienstdoende groepsleiding en dergelijke.

Naast het observeren wordt de dataverzameling aangevuld met interviews en documentenanalyses (rapportages). Schipper verantwoordt nauwgezet welke keuzes hij wanneer maakt. Hij legt bijvoorbeeld uit waarom hij voor kwalitatief onderzoek kiest en er geen gebruik gemaakt wordt van videoapparatuur. Zijn argumentatie wat betreft het maken van video-opnames roept de nodige vragen op en is discutabel. Volgens hem verstoren video-opnames de normale gang van zaken sterker dan live observaties. Dit is nog maar de vraag met de huidige, zeer verhullende, *Big Brother is watching you*, geavanceerde apparatuur. Bovendien kan het feit dat de observator zich als een muurbloempje opstelt even verstorend werken als het maken van video-opnames, of misschien zelfs wel storender.

Hoe het observatieprotocol er uiteindelijk uitziet, is mij tot op heden een raadsel. Op aanvraag is het verkrijgbaar bij de auteur (p. 82). Op mijn concrete verzoek daartoe is tot nu toe nog niet voldaan.

Wester als leermeester

In het boek is ruimschoots aandacht voor de probleemstelling, het theoretische kader, de selectie van onderzoekseenheden, de procedures voor gegevensverzameling, de controles op geldigheid en betrouwbaarheid en de analysemethoden. In dit opzicht is Schipper een trouwe volgeling en/of leerling van Wester, één van zijn promotors, die in KWALON 30 nog eens haarfijn uit de doeken heeft gedaan hoe belangrijk een methodeparagraaf, memberchecks, replicatie, triangulatie en *peer debriefing* zijn.

Verder is Schipper op een heel prettige en bijzonder te waarderen manier open over allerlei problemen waar hij tegenaan is gelopen: slechte voorbereiding van uitvoerders, lijsten die niet altijd consequent waren ingevuld, gering aantal cases, beperkte tijd.

Het uiteindelijke doel van het onderzoek

Een aanvankelijk juichen over het Observatie Protocol Zelfverwendend gedrag kan verstommen, als duidelijk wordt dat het werken daarmee zéér arbeidsintensief is. Er wordt een tijdsinvestering van minstens tien dagen per cliënt gevraagd en waarschijnlijk duurt het vaak langer. Daardoor kan het praktijkdoel van het onderzoek op lange termijn, zelfverwendend gedrag verminderen of beëindigen, in de verdrukking komen. Dit neemt echter niet weg dat Schipper met zijn onderzoek het zelfverwendend gedrag weer op de kaart heeft gezet.

Literatuur

Cohn, N. (1979). Psychopathologische, psychodynamische en communicatieve aspecten van automutilatief gedrag. *Tijdschrift voor psychiatrie*, 21, p. 287-301.

Heijkoop, J.C.M. (1978). Zelfverwonding: een wanhoopsdaad? *Tijdschrift voor zwakzinnigheid, autisme en andere ontwikkelingsstoornissen*, 15, p. 59-70.

Hutjes, J.M. & J.A. van Buren (1996). *De gevalsstudie. Strategie van kwalitatief onderzoek*. Meppel: Boom.

- King, R., N. Raynes & J. Tizard (1978). *Patterns of residential care*. Londen: Routledge and Kegan Paul.
- Schwartz, M. (1967). Patient demands in a mental hospital context. In: S. Kirson Weinberg (red.), *The Sociology of Mental Disorders*. Londen: Staples press.
- Wester, F. (2005). De methodeparagraaf in rapportages over kwalitatief onderzoek. *KWALON* 30, 3(10), p. 8-14.

Repliek

Wim Schipper

Beste Hilde Ham,

Dank voor je positieve bespreking van mijn proefschrift. Ik zal op je bedenkingen ingaan, waarvan enkele overigens uitgebreid zijn bediscussieerd in de Commissie van Advies bij het project.

Om te beginnen twee taalkundige kwesties die je opwerpt. Het begrip 'situatiecontext' hebben wij gebruikt omdat dit de bestpassende omschrijving is van wat wij ermee bedoelden. De context van een bepaald gedrag omvat meer dan alleen de situatie: het kan ook de gedragscontext zijn, een meeromvattend gedragspatroon waar het zelfverwondend gedrag een onderdeel van zou zijn. En het begrip 'situatie' bleek in de praktijk vooral de associatie op te roepen met de algemene leefsituatie van de cliënt en minder met concrete gebeurtenissen rondom dit gedrag. Overigens bleek de term situatiecontext op zichzelf ook niet voor iedereen helder te zijn en nader gedefinieerd te moeten worden. Maar een betere term hebben we helaas niet kunnen vinden.

Dan de zinsnede 'niet onopzettelijk' in de definitie van zelfverwondend gedrag. Deze hebben wij wel opzettelijk gekozen, in navolging van de consensusdefinitie van zelfverwondend gedrag uit een Delphi-onderzoek (Bernard en Haveman, 1994). Onopzettelijke, onwillekeurige bewegingen die in wonden resulteren, worden hiermee uitgesloten. Maar de term opzettelijk heeft een hinderlijke bijklank van wat juristen 'kalm beraad' noemen, van een bewuste, doelgerichte actie. In sommige gevallen zal daarvan inderdaad sprake zijn, maar zeker niet in alle. Deze dubbele ontkenning (die inderdaad geen schoonheidsprijs verdient) was daarom volgens ons de meest adequate term.

Dan de definitie van 'participerende observatie'. Wij hanteerden een ruime definitie, overgenomen van Denzin (1978), die het definieert als een veldstrategie die documentanalyse, interviews, directe participatie en observatie en introspectie combineert, in tegenstelling tot een meer afstandelijke, gestandaardiseerde vorm van waarneming. In strikte zin is dit inderdaad geen participerende observatie, dat ben ik met je eens.

Over het gebruik van video-opnamen hebben wij meermalen discussies gehad. Videogebruik heeft onomstreden voordelen. Men kan de gebeurtenissen op z'n gemak bestuderen en er ook anderen naar laten kijken, en heeft ook materiaal om aan de